

سوره نمل: مقایسه ترجمه های عبری یوزف ریولین و اوری روبین

حیدر عیوضی

پژوهشگاه قرآن و حدیث قم، پژوهشکده تفسیر اهل بیت

مصطفی رزاقی

دانش آموخته کارشناسی ارشد دانشگاه امام صادق (ع)

محمد علی طباطبایی

پژوهشگاه قرآن و حدیث قم، پژوهشکده تفسیر اهل بیت

۴۰-۳۰

An-Naml Surah: A Comparison between Joseph Rivlin and Uri Rubin's Hebrew Translations

By: Heidar Eyvazi, Muṣṭafā Razzāqī, and Muhammad Ali Tabātabā'ī

Abstract: The study of Hebrew translations of the Qur'an can contribute to the improvement of the level of the Qur'anic studies in the academic community of the country. It should be noted that among the Sami languages, Arabic and Hebrew have the most similarities. These two languages are very consistent at different levels such as phonemes, letters, building words, and syntactic rules. Therefore, Hebrew translators' finding equivalence for the Qur'anic words can develop the comparative studies of Sami languages. However, if studying the translations of the Qur'an is a one of the necessities, the Hebrew translations are taking priority over the other ones.

In the present article, two Hebrew translations of An-Naml Surah have been compared in terms of loyalty to the source text, equivalence finding, literary style: classic or modern, and some reflections. This surah includes several leads to intertextuality; however, since this topic has not been taken into account by either of the authors despite the large number of footnotes (only in this surah, and except Uri Rubin's translation, Ayah 82) the present paper's focus is not on comparing the content with Bible reports, but just on the linguistic issues. One of the innovative features of this research is that it has used Torah's usages in Hebrew equivalences, which will appeal to those interested in comparative linguistic studies.

Key words: Sami languages, Hebrew translations of the Qur'an, An-Naml Surah, Hebrew Torah, Joseph Rivlin, Uri Rubin.

سورة النمل: مقارنه ترجمتي جوزيف ريولين وأوري روبين العبريتين

الخلاصة: يمكن لمطالعة التراجم العبرية للقرآن الكريم أن تساهم في رفع مستوى دراسات العلوم القرآنية في الأوساط العلمية في البلاد.

ويجب الالتفات في البدء إلى أن أمتن الصلات وأشد التشابه بين أنواع اللغات السامية، هي تلك الموجودة بين اللغتين العربية والعبرية، حيث تتشابهان في مستويات اللغة المختلفة من الأصوات والحروف وتراكيب الكلمات والقواعد الصرفية النحوية إلى حد التطابق في الكثير من الموارد، الأمر الذي يجعل من اختيار المترجمين العبريين للمرادفات العبرية للمفردات القرآنية عاملاً يمكن أن يساهم في تطور الدراسات المقارنة للغات السامية.

وعلى أي حال، فإذا كان البحث في ترجمات القرآن واحداً من مستلزمات العملية التحقيقية، فإن الترجمات العبرية تحتل مكان الصدارة في سلم الأولويات.

والمقالة الحالية تبحث في ترجمتين عبريتين لسورة النمل من القرآن الكريم، وتقارن بين الترجمتين من أربع زوايا: الأمانة في نقل النص الأصلي، انتخاب المعادل، الأسلوب الأدبي بين التقليد والحداثة، وبعض التأملات.

وهذه السورة توفر العديد من الفرص المناسبة للدراسات في مجال العلاقات والتفاعلات بين النصية (Intertextuality)، إلا أنه لما كان كلا المترجمين لم يعيرها هذه المسألة - باستثناء ما ذكره أوري روبين ذيل الآية ٨٢ من هذه السورة - الكثير من اهتمامهما، وذلك على الرغم مما بذلاه من الجهد الواسع في كتابة الكثير من الهوامش؛ فإن هذه المقالة لم تركز على المقارنة المضمونية مع عبارات الكتاب المقدس، بل ركزت جُل اهتمامها على المباحث اللغوية.

ومن مظاهر الإبداع في محو هذه المقالة هو تأشير انعكاس الاستعمالات التوراتية في صياغة المعادلات والمرادفات العبرية، وهو الذي نأمل أن يحظى باستحسان وثناء المهتمين بالدراسات اللغوية المقارنة. المفردات الأساسية: اللغات السامية، الترجمات العبرية للقرآن، سورة النمل، التوراة العبرية، جوزيف ريولين، أوري روبين.

چکیده: بررسی ترجمه های عبری قرآن می تواند در ارتقای سطح مطالعات علوم قرآنی در جامعه علمی کشور سهم باشد. باید توجه داشت که در میان زبان های سامی، عربی و عبری از بیشترین پیوند و شباهت برخوردارند. این دودر سطوح مختلف زبان، واج ها، حروف، ساختمان کلمات و قواعد صرفی. نحوی مطابقت فراوانی دارند. به این جهت، مسئله معادل گذاری مترجمان عبری برای واژگان قرآن می تواند به توسعه مطالعات تطبیقی زبان های سامی کمک کند. به هر روی، اگر بررسی ترجمه های قرآن جزء بایسته های پژوهشی باشند، ترجمه های عبری از اولویت بیشتری برخوردارند.

در مقاله پیش رو، دو ترجمه عبری از سوره نمل در چهار محور وفاداری به متن مبدأ، معادل گذاری، سبک ادبی: کلاسیک یا مدرن و برخی تأملات، بررسی و مقایسه شده اند. این سوره متضمن سرنخ های متعددی برای مطالعات بینامتنی (Intertextuality) نیز هست، اما از آنجایی که این موضوع با وجود پاورقی های فراوان هردو مترجم مورد توجه ایشان نبوده (البته در این سوره و به استثنای اوری روبین تنها ذیل آیه ٨٢)، به مقایسه محتوایی با گزارش های کتاب مقدس اهتمام نشده است، بلکه تمرکز ما بیشتر بر مباحث زبان شناسی است. از ویژگی های نوآورانه این پژوهش، انعکاس کاربردهای توراتی در معادل گذاری های عبری است که برای علاقه مندان مطالعات زبان شناسی تطبیقی جذاب خواهد بود.

واژگان کلیدی: زبان های سامی، ترجمه های عبری قرآن، سوره نمل، تورات عبری، یوزف ریولین، اوری روبین

اشاره

بر اساس اسناد موجود، ترجمه بخش‌هایی از آیات قرآن از دیرباز مورد توجه عالمان یهودی بوده است. برگ‌هایی که دهه‌های اخیر از گنیزه‌های مختلف کشف شده، نشان‌دهنده نمونه‌ای از این فعالیت‌هاست که عمدتاً شامل نگارش متن عربی قرآن با حروف عبری است. (Paudice, ۲۰۰۸) در کنار اینها، از قرن شانزدهم به این سوتلاش‌هایی برای ترجمه قرآن به عبری از روی ترجمه‌های ایتالیایی، هلندی و ... صورت گرفته است، (Paudice, ۲۰۱۳: ۶۴۲-۳) اما تا جایی که اطلاع داریم، تا کنون تنها پنج مترجم قرآن را به صورت کامل و رسمی از عربی به عبری ترجمه و منتشر کرده‌اند که به ترتیب تاریخی عبارتند از:

۱. هرمان رکندورف (Herrmann Reckendorf, ۱۸۷۵-۱۸۲۵) که ترجمه‌اش با عنوان آلمانی و عبری *אלקוראן / אלקוראן* در لایپزیک به سال ۱۸۵۷ م منتشر شد.

۲. یوزف ریوئل ریولین (Joseph Joel Rivlin, ۱۸۸۹-۱۹۷۱) ترجمه خود را با عنوان *אלקוראן / Al-Qur'an* به سال ۱۹۳۶ م در تل‌آویو منتشر کرد و در ۱۹۸۷ بازنشر یافت. در ادامه مقاله از او به ریولین یاد می‌شود.

۳. هارون بن شمش (Aharon Ben Shemesh, ۱۸۹۹-) که ترجمه‌اش با عنوان *הקוראן: ספר הספרים של האשלים / The Holy Qur'an: The Great Book of Islam* / القرآن الکریم: کتاب کتاب‌های آیین اسلام / به سال ۱۹۷۱ م. در تل‌آویو منتشر شد و در سال ۱۹۷۸ م بازنشر یافت. بن شمش استاد رشته حقوق اسلامی در دانشگاه تل‌آویو بود.

۴. اوری رویین، اسلام‌شناس معاصرو استاد بازنشسته گروه زبان عربی و مطالعات اسلامی دانشگاه تل‌آویو است. علاوه بر آثار مستقل در حوزه مطالعات قرآن-تورات و حدیث، نگارش برخی از مدخل‌های دایرة المعارف قرآن (EQ) نیز به قلم اوست. ترجمه عبری او از قرآن به سال ۲۰۰۵ با عنوان *הקוראן / The Qur'an / hā Qur'an* منتشر و در ۲۰۱۶ با اعمال برخی اصلاحات بازنشر شد. متأسفانه در نگارش این مقاله به نسخه چاپ دوم دسترسی نداشتیم و مبنای بررسی‌های صورت گرفته همان چاپ نخست است.

۵. صبحی عدوی که ترجمه‌اش را با عنوان *הקוראן בלשון אהר* «قرآن به زبانی دیگر» در ۲۰۱۵ در فلسطین منتشر کرد. به نظر می‌رسد عدوی تا امروز تنها مسلمانی است که اقدام به ترجمه قرآن به زبان عبری کرده است. (Shivtiel, ۲۰۱۸, ۲۸۶)

مقاله حاضر به بررسی ترجمه یوزف ریولین و اوری رویین از سوره نمل تمرکز دارد. مطالعه این تحقیق نیازمند حداقل آشنایی با زبان عبری است، اما از آنجایی که هنوز مقدمات

اشاره دارد. می‌توان گفت اصطلاح قرآنی «رکوع» معادل آن محسوب می‌شود. این تقسیم‌بندی واحدهای متنی پیش از آیه‌بندی و حتی فصل‌بندی دوره میانه، به شکل‌های متفاوت با پاراگراف‌بندی انجام می‌گرفته است. به همین دلیل، بخش‌بندی امروزی تا حدودی با آنچه در متون قمران یافت می‌شود، مطابقت دارد. کاتبان تورات عبری برای اشاره به این بخش‌ها اصطلاح פּרשָׁה / pārašāh را وضع کردند. (Tov, 200: 50) از دو مترجم عبری، یوزف ریولین برای کلمه «سوره» همان اصطلاح عبری «پاراشاه» را به کار برده، اما روبین از اصطلاح قرآنی سوره 7676 استفاده کرده است.

ب) פּסוּק / pāsûq / پاسوق

آنچه در سنت اسلامی در تقسیم‌بندی عبارات قرآن «آیه» گفته می‌شود، با وجود همه اختلاف‌هایی که در تعبیر عالمان مسلمان وجود دارد، (سیوطی، ۱۴۲۱: ج ۱، ص ۲۳۲) معادل آن در سنت یهودی راجع به کلمات تورات «پاسوق» نام دارد. برخلاف روبین، یوزف ریولین فراوان در پاورقی‌ها برای ارجاع به آیات مشابه از این اصطلاح عبری استفاده می‌کند.

ج) חֲזוֹן / hāzôn / حازن

به معنای مکاشفه، وحی و الهام (Gesenius: 1979: 269). نخستین مترجمان عبری قرآن مانند هرمان رکندورف که ترجمه او به سال ۱۸۷۵م در لایپزیک منتشر شده، به جای اصطلاح «سوره»، یا «پاسوق» در ترجمه ریولین، از کلمه חֲזוֹן / hāzôn استفاده کرده است. (Reckendorf: 1857)

مقایسه دو ترجمه

کلمه «نمل» از واژگان مشترک سامی است. معادل عبری آن נִמְלָה / nemālāh که به صورت נִמְלִים / nemālīm جمع بسته می‌شود. هر دو شکل آن در تورات آمده است. (امثال ۶: ۳؛ ۲۵: ۳) به این ترتیب در نام‌گذاری سوره ریولین از ترکیب פרשת הנמלים / pārašat hanemālīm و روبین از סורה הנמלים / surah hanemālīm استفاده کرده است.

تمام کلمات آیه بسمله جزء واژگان مشترک عربی-عبری است و به جز اندک تفاوتی در برخی از واج‌ها، تلفظ نزدیک به هم دارند. به این ترتیب هر دو مترجم چنین آورده‌اند:

בְּשֵׁם אֱלֹהִים הַרְחֵמְנוּ וְהַרְחֵם

b'šem 'elōhim hārahmān wehārahūm

«ب» دومین حرف از الفبای سامی؛ قرآن و تورات با این حرف آغاز می‌شوند: «بسم الله»، «در ابتدا بِרֵאשִׁית / b're'šit خداوند آسمان‌ها و زمین را آفرید». (پیدایش ۱: ۱) «شم» و معادل عربی آن «اسم» به معنای «نام»؛ در میان قاموس‌نگاران عربی، دو مکتب کوفه و بصره همواره بر منشأ اشتقاق آن از «وسم» یا «سمو» اختلاف داشته‌اند، (زیبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۹، ص ۵۳۸) اما امروزه به یمن مطالعات زبانشناسی تاریخی می‌دانیم اصرار بر یافتن یا جعل ریشه‌های سه حرفی برای تمامی کلمات نادرست است، بلکه بسیاری از آنها ریشه‌های دوحرفی داشته‌اند؛ از جمله در واژه موضوع بحث که در اکدی و فنیقی šim بوده است. (LVTL, 1958, v. 1, p. 983; BDB, 1996, p. 1027) الوهیم جمع تشریفی אֱלֹהִים / 'el' به معنای «خدا» ست و از جمله اسامی پرکاربرد خداوند در تورات است. (پیدایش ۱: ۲۷) البته این نام فراوان برای اشاره به فرشتگان و خدایان غیر نیز به کار رفته است. (خروج ۱۸: ۱۱؛ ایوب ۱: ۶) در نهایت، ترکیب «بشم الوهیم» یک بار در تورات به کار رفته است:

اما نبی‌ای که ... به اسم خدایان غیر בְּשֵׁם אֱלֹהִים אֲחֵרִים / bešem 'elōhim 'ahērīm

سخن گوید، آن نبی البته کشته شود. (تثنیه ۱۸: ۲۰)

۱. ۵. ۵.

אלה אותותיו של הקראן...

در مقابل، ریولین شماره گذاری آیات را بعد از حروف مقطعه شروع کرده است. گویی وی حروف مقطعه «طس» را جزء شماره آیه محسوب نمی کند؛ چه اینکه شیوه گوستاو فلوگل (Gustav Flügel, ۱۸۷۰-۱۸۰۲) در شماره گذاری آیات از چند دهه قبل (۱۸۳۴م) از طرف عموم پذیرفته شده بود.

همین طور سامانه شماره گذاری آیات در دو ترجمه نیز متفاوت است، در حالی که ریولین مطابق سبک نگارش تورات از حروف ابجد (به صورت کوچک شده در بالای سطر) بهره گرفته، روبین از عدد استفاده کرده است. ریولین پایان عبارات را نیز به تاسی از تورات با دو نقطه نشان داده و روبین همسوبا متون معاصر شیوه ویرگول و نقطه را برگزیده است.

آیه ۱۱: «فَانِي غَفُورٌ رَحِيمٌ»

روبین در ترجمه بخش پایانی آیه از عبارت רַחוּם אֲנוּכִי / rāḥûm 'anûkhî «راحوم انوخی» استفاده کرده که به آهنگین بودن ترجمه و در نتیجه محبوبیت آن کمک کرده است.

آیه ۱۵: «وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ وَسُلَيْمَانَ عِلْمًا»

برای فعل «آینا» روبین از ریشه נחל / NHL به معنای «به ملکیت و تصرف کسی درآوردن» استفاده کرده که تعبیر فاخر و جالبی است. (הנחלנו) از کاربردهای توراتی آن:

آن سرزمین را به میراث بری יְנַחֵלְתָּ אֶת-הָאָרֶץ / w'nāḥaltā 'et hā'ārets (خروج ۲۳: ۳۰، ۳۲: ۱۳؛ اشعیا ۵۷: ۱۳)

و در ساختار استعاری:

تصدیق های توراتا به ابد میراث خود ساخته ام؛ زیرا که آنها شادمانی دل من است. (مزامیر ۱۱۹:

(۱۱)

در مقابل ریولین فعل متداول נתן / NTN را به معنای «دادن، بخشیدن» به کار برده است.

آیه ۲۱: «بِسُلْطَانٍ مَبِينٍ؛ دَلِيلٌ رُوشَنِي»

روبین ظاهراً به عنوان یک قاعده همه جا «مبین» را ברור / bārûr ترجمه کرده است و این انتخاب روبین تحسین برانگیز است. از معانی آن در تورات «پاک، روشن» است. (ایوب ۳۳: ۳) ریولین در سراسر این سوره برای «مبین» معادل גלוי / gālûi «آشکار، معلوم» را قرار داده، جز در آیه ۷۵ که کلمه ברור / bārûr را ترجیح داده. شاید او به این نتیجه رسیده که این معادل بهتر است.

آیه ۳۲: «أَفْتُونِي فِي أَمْرِي؛ در کارم به من نظر دهید»

روبین در ترجمه این عبارت از ترکیب زیبای הַאִירָא אֶת לַיְי / hā'irā 'et 'aīnāi به معنای تحت الفظی «چشم مرا روشن کنید» استفاده می کند. این ترکیب در اصطلاح به معنای «روشن کردن ذهن و ضمیر کسی، آگاه ساختن کسی» است.

آیه ۴۰: «فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٌ»

روبین واژه «غنی» را به בְּלִיַּי תְּלִוִי / biltī tālūi به معنای «غیر وابسته» ترجمه کرده، اما ریولین از کلمه לַיְי / āšīr به معنای «غنی، دولتمند» استفاده کرده که باز هم به متن اصلی وفادارتر است.

پراکنده به مباحث بنیادین و توسعه‌یافته یاری کند. در مقابل اوری روبین با استفاده از خلاقانه از واژگان مترادف در زبان مقصد و نیز ساختارهای متفاوت، دانش ما را نسبت به قابلیت‌های زبان عبری در انتقال مفهوم توسعه می‌دهد؛ چنان‌که ذیل آیه ۸۸ دیدیم که او چگونه با استفاده از ساختاری مجهول ترجمه‌ای فاخر ارائه کرده بود.

اما مسئله سبک نگارش. تا حدودی روشن شد که ریولین به سبک ادبی تورات عبری متمایل است و تا جایی که امکان دارد در ترجمه ترکیب‌های قرآنی از عبارات مشابه توراتی استفاده می‌کند. این رویکرد برای علاقه‌مندان به مباحث تطبیقی متون مقدس مفید و ارزشمند است. البته این ویژگی منحصر به ریولین نبود، بلکه در ترجمه روبین نیز موارد متعددی را دیدیم که او نیز از ترکیب‌های مشابه استفاده کرده بود، اما در مجموع می‌توان گفت همان اندازه که ریولین به سبک ادبی توراتی تمایل دارد، روبین زبان و سبک امروزی را پیش گرفته است. احتمالاً بخشی از این موضوع می‌تواند متأثر از فاصله انتشار این دو ترجمه، حدود هفت دهه (ریولین ۱۹۳۶م، روبین ۲۰۰۵م)، باشد.

کتاب‌نامه

قرآن کریم

کتاب مقدس؛ ترجمه قدیم؛ لندن: انتشارات ایلام، (۲۰۰۲).

عهد عتیق؛ ترجمه پیروز سیار؛ تهران: هرمس، (۱۳۹۳ش).

ابن عرفه، محمد بن محمد؛ تفسیر ابن عرفه؛ بیروت: دار الکتب العلمیه، (۲۰۰۸م).

زیبیدی، محمد بن محمد؛ تاج العروس من جواهر القاموس؛ بیروت: دار الفکر، (۱۴۱۴ق).

زمخشری، محمود؛ الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل؛ تحقیق مصطفی حسین احمد؛ بیروت: دار الکتب العربی، (۱۴۰۷ق).

حماسی لاله‌زار، یونس (مترجم)؛ سیدور یشاریم: نیایش روزانه یهود؛ تهران: انجمن کلیمیان، (۱۳۸۲).

حییم، سلیمان؛ فرهنگ عبری فارسی؛ تهران: انجمن کلیمیان، (۱۳۶۰ش).

سیوطی، جلال‌الدین؛ الإیتقان فی علوم القرآن؛ بیروت: دار الکتب العربی، (۱۴۲۱ق).

عیوضی، حیدر؛ حبه‌های نقره‌فام: الهیات و مضامین کتاب مقدسی در شعر فارسی معاصر؛ قم: ادبیات، (۱۳۹۶ش).

فخر رازی، محمد؛ مفاتیح الغیب؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، (۱۴۲۰ق).

فولادوند، محمد مهدی؛ ترجمه قرآن؛ تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، (۱۴۱۸ق).

BDB: *The Brown – Driver – Briggs Hebrew and English Lexicon*, F. Brown, S. Driever and C. Briggs, USA: Hendrickson, (1996).

Gesenius, Friedrich Wilhelm, *Hebrew and Chaldee lexicon to the Old Testament Scriptures*, Baker Book House, (1979).

LVTL = *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, Koehler, Ludwig; Baumgartner, Walter, Leiden: Brill, (1958).

Paudice, Aleida, "On Three Extant Sources of the Qur'an Transcribed in Hebrew", *European Journal of Jewish Studies* 2/2, pp. 213 – 257, (2008).

Paudice, Aleida, "Hebrew Translations and Transcriptions of the Qur'an", *A History of Jewish-Muslim Relations From the Origins to the Present Day*, Edited by Abdelwahab Meddeb and Benjamin Stora, Princeton and Oxford: Princeton University Press, pp. 640-652, (2013).

Reckendorf, Herrmann, / *Der Koran*, Leipzig, (1857).

Rivlin, Joseph Joel, *Al-Qur'an*, Tel Aviv, (1987).

Rubin, Uri, / *hā Qur'ān* / *The Qurān*, Tel Aviv, (2005).

Shivteitl, Avihai, "Review of *The Qur'an in Another Language, Translated to Hebrew*", *Journal of Semitic Studies* 63/1, April 2018, pp. 286–288.

Talmud: Hebrew – English Edition of the Babylonian Talmud (Mischna Berura, Yoma), London, the Soncino Press, (1984).

Tov, Emanuel, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, 2nd ed., USA: Augsburg Fortress Publishers, (2001).

Wright, William, *Lectures on the Comparative Grammar of the Semitic Languages*, Cambridge, (1890).